

Exploring New Horizons
in school Leadership
for
Democratic School

**PAHAL
PARYAVARAN
EXPERIENCE**

By

Jawahar Bal-Bhavan, Mumbai

पहेल उपक्रमातील क्षणचित्रे

सांडपाणी - निचरा पहाणी करताना
वस्ती समन्वयक

दत्तक वस्तीमध्ये कचराकुंडीचे वाटप

झेंडावंदन

पर्यावरण विविधामध्ये दालनात्मक पाहणी करताना
एम्. एम्. आर. डी. ए. चे श्री अजित वर्टी

श्री. अजित कुमार जैन, अतिरिक्त आयुक्त,
मुंबई महानगरपालिका

श्री. अजित वर्टी, एम्.एम.आर.डी.ए.
व श्रीम. शीला तिवारी, संचालक, बालभवन
दालनाची पाहणी करताना

चे वाटप

आहणी करताना
जित वटी

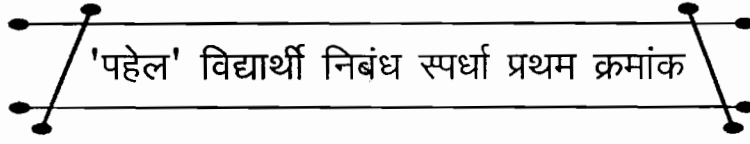

र.डी.ए.
, बालभवन
ना

PAHAL PARYAVARAN EXPERIENCE

By

Jawahar Bal-Bhavan, Mumbai

'पहेल' विद्यार्थी निबंध स्पर्धा प्रथम क्रमांक

वस्ती स्वच्छतेत

पहेल

प्रकल्पाचे योगदान

कु. उषा शांताराम गीते

इयत्ता - ९वी क

ज्ञानदीप विद्या मंदीर

आपण सर्वजण अभिमानाने म्हणतो 'आमची मुंबई सुंदर मुंबई.' मला तरी वाटते की आपल्या मुंबईचा असा एकही वस्ती भाग नाही की, जेथे संपूर्णपणे वस्ती स्वच्छ व नीटनेटकी असेल. मला तरी, मला काय आपल्या सर्वांनाच वस्ती म्हटली की आपल्या डोळ्यापुढे एकच चित्र उभे राहते. ते चित्र म्हणजे तोच घाणेरडा व अस्वच्छ परिसर. त्याच उघडयावरील कचरा कुंडया, उघडयावरील पाण्याची गटारे. या अस्वच्छ परिसरात आपण तरी राहू शकतो का हो ? आपल्या मुंबईत लोकसंख्या झपाट्याने वाढत आहे. त्याच झपाट्याने या झोपडपट्टयाही वाढत आहे.

'पहेल' प्रकल्प हा मनाला आकर्षून घेणारा प्रकल्प आहे. या प्रकल्पात प्रत्येक शाळेतील विद्यार्थ्यांना स्वच्छतेबद्दल महत्वाची माहिती देतात. त्याच प्रमाणे सार्वजनिक शौचालये असूनही काही लोक उघडयावर शौचास बसतात. ठिकटिकाणी वस्त्यांमध्ये महानगरपालिकेने कचरा कुंडया ठेवल्या आहेत. परंतु जरा जरी कचरा कुंडया घरापासून लांब ठेवलेल्या असल्या की एवढ्या लांब चालून खास कचरा टाकण्यासाठी जाणार कोण हो ? कचरा कुंडया ठेवल्या परंतु हे महानगरपालिकांचे काम; आपले काम काय त्या कचरा कुंडयांमध्ये आपल्याला कुत्रे व डुक्करे असलेली घाण खाताना दिसतात. अर्ध्या कचरा कुंडया तर गटारात पडलेल्या असतात. आजकाल प्रत्येकजण स्वतःच्या घरापुरताच विचार करतो. आपले घर कसेही करून स्वच्छ ठेवायचे हे आजच्या माणसाचे मुख्य ध्येय आहे. 'आमच्या घराजवळ कचरा कुंडया ठेवत नाही' हे बोल मात्र वस्तीवाल्यांचे पाठांतर झालेले आहे. या लोकांना स्वच्छतेचे महत्त्व कधी माहित होणार ते देव जाणे.

या पहेल कार्यक्रमांमध्ये पहेल चे मोठेमोठे शिक्षक अधिकारी प्रत्येक शाळेने घेतलेल्या

वस्त्यांमध्ये ये
होतात. हे पहे
विचार पटता
कार्यक्रमात श
या परिसरात
क्रिया करावी

प्रथम

ज्यावेळी प्रथ
वाटते तर त
आहेत. असे
पाहिजे. त्या
सुरु केली.

प्रत्येकाने जा

आत

पार आनंद हे
दक्षताही घेत
नाही व प्रदूष

बघ

घरच नाही,
तेव्हाच मला

पहेल पर्यावरण

वस्त्यांमध्ये येऊन भेट देतात. या कार्यक्रमात वस्तीतील सर्वजण लोकही उत्साहाने सहभागी होतात. हे पहेलचे शिक्षण अधिकारी काही स्वच्छतेचे महत्वाचे बोल पटवून देतात व ते काही विचार पटतातही. आता मागे एकविरा नगर मध्ये वृक्षारोपणाचा कार्यक्रम झाला होता. या कार्यक्रमात शालेय विद्यार्थी व अनेक शिक्षक ही सहभागी झाले होते. सर्वप्रथम एकविरा नगर या परिसरात शिरले की प्रथम नाकाला रुमाल लावावा लागत असे. आता त्याच ठिकाणी ही क्रिया करावी लागत नाही. प्रत्येक ठिकाणी स्वच्छतेचे चित्र रंगवून बोर्ड लावलेले असतात.

प्रथम एकविरा नगर ही गलिच्छ वस्ती आता सुंदर वस्ती झाली आहे. या वस्तीत ज्यावेळी प्रथम आम्ही पाय ठेवला, तेव्हा आम्हांलाच घाण वाटली. आम्हांलाच एवढी घाण वाटते तर त्यांना संपूर्ण आयुष्य येथे कंठायचे आहे. मग ते कसे राहणार, तेही सजीवच आहेत. असे आमच्या मनात आले. त्यांच्याबद्दल आम्ही स्वच्छतेची काही तरी जाणीव ठेवली पाहिजे. त्यामुळे पहेलद्वारा आम्ही अनेक कार्यक्रम राबवले. निरनिराळ्या घोषणा देणे इ. कामे सुरु केली. त्या घोषणा देऊन त्यांचा अर्थही समजावून दिला आणि ते त्यांना पटलेसुध्दा प्रत्येकाने जणू काही स्वच्छता ठेवण्याची शपथच घेतली होती.

आता या कालावधीत एकविरा नगर या परिसरात इतका बदल जाणवतो तो पाहून पार आनंद होतो. आता सर्व लोक कचरा कुंडयामध्ये टाकतात. हा कचरा वेळोवेळी उचलण्याची दक्षताही घेतली जाते. आता उघडयावर सांडपाणी सोडत नाहीत त्यामुळे रोगराई वाढणार नाही व प्रदूषणाला आळा बसेल.

बघा जर आपण सर्वांनीच पक्का निर्धार केला की आपण आपला परिसरच किंवा घरच नाही, तर संपूर्ण देश स्वच्छ ठेवला तर पर्यायाने प्रदूषण कमी करण्यास मदत होईल व तेव्हाच मला अभिमानाने म्हणावेसे वाटेल -

आमची मुंबई, सुंदर मुंबई

किंवा

आमचे एकविरा नगर, सुंदर एकविरा नगर.

'पहेल' बदल माझी भूमिका

माधवी लक्ष्मण कवठणकर
आय. इ. एस. माध्यमिक विद्यालय,
भांडुप

पर्यावरणाचा समतोल बिघडत चालला आहे. हे पर्यावरण वाचवणे अतिशय महत्वाचे आहे नाहीतर संपूर्ण जीवसृष्टीचा लवकरच विनाश अटळ आहे. हे वाचताच क्षणभर माझे मन कासावीस झाले. यासाठी काहीतरी करणे आणि तेही तातडीने असे मला वाटू लागले अशातच 'जिथे इच्छा तिथे मार्ग' या युक्तीप्रमाणे आमच्या आय. इ. एस. माध्यमिक शाळा भांडुप येथे पहेल या कार्यक्रमाबद्दल सूतोवाच करण्यात आले.

आमच्या मुख्याध्यापिकांनी शाळेतील सर्व शिक्षकांची सभा बोलावून पहेल बदल आम्हांला माहिती दिली. इतकेच नव्हे तर त्यातील सत्यता व पुढील यशस्वी कामाच्या योगदानाची जाणीव करून दिली. आम्हां सर्वच शिक्षकांना याबद्दल कुतूहल, जिज्ञासा आणि काहीतरी करायचंय या भावनेने झपाटून टाकले होते.

पहेल द्वारे कुठलातरी विभाग दत्तक घेतला जातो. यात शाळेच्या आजूबाजूचा परिसर असेल तर उत्तमच. हे कळताच आमच्या शाळेने भांडुप मधील 'शास्त्रीनगर' हा विभाग घेतला. यासाठी शाळेतील मुख्याध्यापिकांसहित सर्व शिक्षकवर्ग, इतर कर्मचारी वर्ग व इयत्ता ८वीतील मुले सहभागी झाले.

शास्त्रीनगर विभागात पाऊल टाकताच सर्वप्रथम आमच्या नजरेस पडली ती तेथील दुर्गंधी, अस्वच्छता, बकाल परिस्थिती. क्षणभर त्या लोकांची कीव करावीशी वाटली. लगेचच शुभस्य शीघ्रम म्हणून आम्ही कामाची आखणी करण्यास सुरुवात केली. तेथील समाजसुधारक

पहेल पर्यावरण

साळवीसाहेबांची भेट घेऊन त्या जागेबद्दल व तेथील एकूणच अनास्थेबद्दल आम्ही चर्चा केली. लोकांना एकत्रित करून त्यांना स्वच्छतेचे महत्त्व पटवून दिलं. लोकांनी आश्वासन तर दिली पण ती अंमलात आणणे जरूरीचे होते.

शाळेतील माझ्यासारख्या इतर सहकारी शिक्षकांनी व मुलांनी सर्वप्रथम हातात झाडू घेऊन तो परिसर स्वच्छ केला. लोकांना व आमच्या शाळेतील काही मुलांना (त्या विभागात राहणाऱ्या) रोज अशी साफसफाई होणे जरूरीचे आहे हे पटवून दिले. त्यांनी ते काम आजातागायत अव्याहतपणे चालू ठेवले आहे. आज त्या परिसरात कचरा कुंडीची सोय आहे. लोक कचरा त्या कचरा कुंडीत टाकतात. त्यामुळे नाल्यात जो कचरा साठत असे ते बंद झाले आहे. नाले आता साफ व कचरा विरहित आहेत. आजूबाजूला वृक्षांची लागवड केल्याने परिसर सुंदर दिसू लागला आहे. मच्छरांचा उपद्रव बराच आटोक्यात आला आहे. सर्वांत महत्वाचे म्हणजे परिसरातील घाणीचा, कचऱ्याचा योग्य तो बंदोबस्त झाल्याने लोकांची मनं ताजी टवटवीत व प्रफुल्लित झालेली दिसू लागली आहेत.

आज शास्त्रीनगरचा अशारीतीने कायापालट करण्यात 'पहेल' ने आम्हांला जे मार्गदर्शन केले त्याचेच हे फळ आहे. आता शास्त्रीनगर परिसरातील लोकांना स्वच्छतेचं महत्त्व पटवून सांगावे लागत नाही तर ते त्यांनी अंगिकारलेले एक व्रतच आहे. घोषणा करून, सभा घेऊन, प्रत्यक्ष कृती करून असाध्य ते साध्य करण्यात आम्ही थोडेफार यश मिळविले पण अजून पुढचे पाऊल गाठणे आवश्यक आहे.

त्यासाठी आरोग्यशिविर, लघुउद्योग यासारखे कार्यक्रम आम्ही लवकरच हाती घेणार आहोत. यासाठी आमच्या मार्गदर्शकाने (पहेल) आम्हांला सढळ हाताने मदत देऊ केली आहे. आम्ही तिचा उपयोग लवकरच करून 'शास्त्रीनगर' एक आदर्श विभाग सुखी विभाग करणार आहोत.

पहेल प्रामुख्याने या पर्यावरणाचा समतोल ठासळू न देण्यासाठी लोकांत नवी उमेद जागवण्यासाठी कार्रत आहे. जगात आज पर्यावरणासाठी असंख्य अगणित कार्यक्रम राबविले

जात आहेत. पण आपण जिथे रहातो, काम करतो त्या भागापासूनच सुरुवात करून हे कार्य यशस्वी करावयास हवे. वेळोवेळी लोकांतील अज्ञान, अंधश्रद्धा दूर केल्या पाहिजेत. लोकांच्यात जाऊन तेथे मिसळले पाहिजे. हे 'पहेल' ने पटवून दिले.

आजची मुले ही उद्याचे सुजाण नागरिक आहेत म्हणून शाळांचा सहभाग घेऊनच या कार्यक्रमांना 'पहेल' केलेली सुरुवात वाखाणण्याजोगी आहे

आज प्रदूषणाचा भस्मासूर, लोकसंख्यावाढ या सारख्या समस्या भेडसावत असतानाच त्यांना कसा प्रतिबंध करावा याचे ज्ञान 'पहेल' द्वारे जनमानसात पोहोचवण्याचे कार्य आम्ही करीत आहोत.

वृक्षसंवर्धन, वृक्ष तोडण्यास बंदी व वृक्षाची लागवड जास्तीत जास्त करणाऱ्यास पारितोषिके देऊन आम्ही वातावरण प्रसन्न ठेवण्याचा प्रयत्न करत आहोत.

या मुंबापूरीत वाहतुकीच्या समस्येने, प्रदूषणाने थैमान घातले आहे. जलप्रदूषण, वायुप्रदूषण व ध्वनीप्रदूषण ह्या तीनही समस्या शास्त्रीनगरात बऱ्याच खोलवर रुजलेल्या होत्या त्याचे आता बरेचसे उच्चाटन झाले आहे. असेच जर का इतर ठिकाणीही त्या त्या विभागातील कार्य झाले तर मला वाटते पर्यावरण स्वच्छ व समृद्ध ठेवण्यात 'पहेल' सर्वार्थाने यशस्वी होईल. यात शंकाच नाही व या 'पहेल' च्या माध्यमातून आमच्या सारखे कार्यकर्ते यात खारीचा वाटा उचलतच राहतील.

प्रौढ साक्षरता सारखे वर्ग घेऊन लोकांतील अज्ञान दूर करण्याचा प्रयत्न आम्ही लवकरच सुरु करणार आहोत. आरोग्यशिबिरे उत्तम आरोग्य यशस्वी जीवन हे लोकांना पटवून देणार आहोत. तसेच लघुउद्योगाद्वारे लोकांना स्वतःच्या पायावर उभे करण्यास प्रोत्साहित करणार आहोत आणि या सर्वात आम्ही 'पहेल' च्या मार्गदर्शनानुसारच चालणार आहोत.

‘पहेल’

एक अनुभव

श्रीम. सुचेता भवाळकर
मुख्याध्यापिका, इंडियन एज्युकेशन
सोसायटी माध्य. शाळा, भांडूप

ऑक्टोबर २००० मधील एका दिवशी दुपारी चार वाजता मुंबई उपनगरातील भांडूप च्या पाच शाळांचे मुख्याध्यापक व जवाहर बालभवन मुंबईच्या त्या वेळच्या संचालिका श्रीम. शीला तिवारी व त्यांचा सहकारी वर्ग यांची एक सभा संपन्न झाली. चार-पाच वर्षापूर्वी महाराष्ट्र शासनाने राबविलेल्या साभरता अभियानात या सर्वांनी एकत्रितपणे यशस्वीरित्या काम केले होते. हे अभियान संपल्यानंतर त्यातून मिळालेले फायदे फार प्रकर्षाने जाणवले होते. शाळा व त्याभोवतालचा समाज या परस्परांपासून वेगवेगळ्या संस्था न राहता, एकजीव झाल्या होत्या. या अभियानाच्या निमित्ताने त्यांच्यामधील दुराव्याच्या, उदासिनतेच्या भिंती गळून पडल्या होत्या. विद्यार्थ्यांला, शिक्षकांना समाजात वावरण्याची संधी मिळून स्वतःच्या पलीकडेही एक जग आहे व त्याच्या उन्नतीकरिता झटणे माझे कर्तव्य आहे याची जाणीव झाली होती.

मधल्या चार वर्षात ज्या विद्यार्थ्यांनी या साक्षरता अभियानात भाग घेतला होता ते इ. १०वी उत्तीर्ण होऊन शाळेबाहेर पडले होते. शिक्षक, मुख्याध्यापक आपापल्या दैनंदिन कामकाजात डुबून गेले होते. परंतु पुनःश्च एखादा प्रकल्प हातात घ्यावा व सुसंघटितपणे काम करून तो पूर्णत्वाला न्यावा या इच्छेने प्रायोगिक तत्वावर ‘पहेल’ हा सामाजिक बांधीलकी असलेला प्रयोग हाती घेण्याचे ठरविले.

‘पहेल’ म्हणजे पुढाकार. प्रत्येक शाळेने जवळपासची वस्ती निवडायची त्या वस्तीच्या समस्या जाणून घ्यायच्या व त्या सोडविण्यासाठी पुढाकार घ्यायचा. समस्या सोडविण्यासाठी संबंधितांना तर सहभागी करून घ्यायचेच परंतु समस्या सुटू लागली की त्यातून हळूवारपणे बाजूस होऊन या प्रकल्पाचे नेतृत्व स्थानिक रहिवाशांना हस्तांतरित करायचे.

पुढील आठ दिवसात शास्त्रीनगर, रुक्मिणीनगर, मिश्रानगर, एकविरानगर, सत्याद्रीनगर अशा वस्त्यांची निवड होऊन त्यातील चाळींची नावे, घरांची एकूण संख्या,

स्थानिक मंडळे त्यातील सदस्यांच्या याद्या, वस्तीने व्यापलेला एकूण परिसर अशी माहिती गोळा केली. प्रत्येक शाळेतील इयत्ता आठवीचे पन्नास विद्यार्थी निवडले. त्यांच्यातर्फे वस्तीत प्रश्नांवल्यांचे वाटप करून उत्तरे भरून घेतली. उत्तरांचे विश्लेषण करताना असे दिसून आले की, निरक्षरता निर्मूलन तर झाले आहे परंतु त्यापाठोपाठ एका ज्वलंत प्रश्नाने वस्तीला भेडसावले आहे. तो म्हणजे स्वच्छतेचा प्रश्न पर्यावरण संवर्धनाचे तर नावच घ्यायला नको.

वरील विश्लेषण, दृश्य स्वरूपात १०० टक्के खरे असल्याचे जाणवत होते. अतिशय दाटीवाटीने बैठी घरे असलेल्या या वस्त्यांमध्ये स्वच्छतेची जबाबदारी फक्त घरांपुरतीच मर्यादित होती. घराबाहेरच्या भागाची स्वच्छता दुसऱ्याने करावी अशी प्रत्येकाची अपेक्षा व बृहन्मुंबई महानगरपालिकेने करावी अशी सर्वांची एकत्रित अपेक्षा. घराबाहेर दोन पावलांवर सकाळच्या वेळेस दुथडी भरून वाहणारे नाले, त्यात घरातून पुरुष, स्त्रिया मुले टोपल्या भरभरून कचरा टाकताना दिसणे नेहमीचे. कचऱ्यामध्ये कोंकणातून आणलेल्या फणसाठी लगे खाऊन झाल्यावर उरलेले भाग, आंबे खाऊन झाल्यानंतरच्या कोया, साले, लाकडी पेट्या, गवत इत्यादीपासून सर्व काही नाल्याच्या उलटदिशेने कचार मटकावत फिरणारी डुकरे व त्यांची पिलावळ. या प्राण्यांचा एवढा प्रचंड फायदा असतो हे प्रथमच कळले. प्रार्थविधीला मध्यान्ह तसेत सायं अथवा रात्रविधीला घरामागील भिंतीस टेकून बसलेल्या लहान मुलांच्या डोक्यावरून उड्या मारून पलिकडे जाणार तर सभेच्या जागी पोचणार.

दि. ८ डिसेंबर २००० रोजी इंडियन एज्युकेशन सोसायटीच्या माध्यमिक शाळेत, भांडूप येथे पहेलचा उद्घाटन समारंभ, अतिरिक्त महापालिका आयुक्त मा. श्री. अजितकुमार जैन यांच्या अध्यक्षतेखाली पार पडला. त्यानंतर स्थानिक रहिवाशांच्या सोयीने संध्याकाळी ८ वाजता वस्तीत सभा सुरु झाल्या. दिवसा शाळेतील मुले घोरोघरी जाऊन संध्याकाळच्या सभेची जाहिरात करून यायची. रात्री ८.३० वाजता सभेच्या ठिकाणी शाळेचे २-३ शिक्षक १०-१२ विद्यार्थी, बृहन्मुंबई महानगरपालिकेचे २-३ अधिकारी, सभा आयोजित करणाऱ्या स्थानिक मंडळाचे ५-६ कार्यकर्ते (ज्यांनी आपापल्या घरातून टेबल, खुर्च्या व दिवे यांची व्यवस्था केलेली असायची.) आणि ज्यांच्याकरिता सभा आयोजित केलेली आहे. अशा रहिवाशांपैकी जेमतेम १०-१२ वयोवृद्ध बायका (बहुतेकजणी सासवा असायच्या) व त्यांनी सांभाळायला आणलेली सभेत हैदोस घालणारी नातवंडे या सभातून एखाद्यावेळेस आश्चर्यकारक फरक दर्शवायला सात-आठ पुरुष असायचे व सभा सुरु झाल्यावर पाचच मिनिटात आश्चर्य मावळायचे. आतापर्यंत सरकारने, बृहन्मुंबई महानगरपालिकेने, स्थानिक नगरसेवकांनी या

पहेल पर्यावरण

ठिकाणी कसे काही केले नाही याचे पाढे वाचून दाखवत, आता तुम्ही काय करणार आहात असा प्रश्न ते टाकायचे. एका महाभागाने आता घरासमोर गुडघाभर गटाराचे पाणी आहे त्यातूनच आलो असे पाय दाखवत म्हटले ल बृहन्मुंबई महानगरपालिकेच्या अधिकाऱ्यांबरोबर सभेतच भांडाभांडीला सुरुवात केली.

या सर्वांचेही तसे बरोबर होते. या कामाला इतिहासही तसाच होता. वस्तीतील सर्व घरांमध्ये एकजुट नव्हती. त्यामुळे कचऱ्याचे व्यवस्थापन करणारी चार घरे, काही दिवसांनी कंटाळून जायची व स्वतःही हवा तिथे कचरा टाकण्यास सुरुवात करायची. स्थानिक मंडळाच्या सहकार्याने या चांगल्या मंडळींना एकत्र आणण्याचे काम सुरु झाले. अन्य लोकांकडे लक्ष देऊ नका, तुम्ही काही नियम पाळायला सुरुवात करा अशी विनवणी सभामधून कळकळीने केली जाऊ लागली. शालेय विद्यार्थ्यांनी पथनाट्ये, घोषवाक्ये, मिरवणूका, भिंतीपत्रके यांचा सपाटा सुरु केला. सावित्रीबाई फुले दत्तक वस्ती योजनेअंतर्गत सरकारी नावनोंदणी केलेल्या मंडळांना झाडू, डस्टबीन यांचा पुरवठा झाला. घरटी दहा रुपये गोळा होऊ लागले. कचरा उचलण्याकरिता कामगारांची व्यवस्था झाली. त्यांच्यावर देखरेख करण्याकरिता स्थानिक मुलांनी, मुलींनी पुढाकार घेतला. एका वस्तीत स्थानिक रहिवाशी, बृहन्मुंबई महानगरपालिकेच्या कर्मचाऱ्यांबरोबर वस्ती साफ करण्यास निघाले तर दुसऱ्या वस्तीत नाल्यांमध्ये अगोदरचा आठ इंच उंचाची कचरा होता. आजूबाजूच्या दाट लोकवस्तीमुळे तो काढता येणे शक्य नव्हते. त्यामुळे नाल्यात अधिक कचरा पडणार नाही याची काळजी नागरिक घेऊ लागले. कुठल्या घरातून रात्री अकरा नंतर नाल्यात कचरा टाकला जातो यावर लक्ष ठेवून त्यांच्या कागाळ्या करू लागले. बृहन्मुंबई महानगरपालिकेच्या एका वरिष्ठ अधिकाऱ्याने तर आपल्या सोबत आणलेले दोन अधिकारी व दोन पोलिस सभेतील मंडळींना दाखविले. रस्त्यांवर थुंकल्यास १०० रु. दंड त्याच दिवशी ठोठावलेल्या दोन व्यक्तींच्या पावत्या जनसमुदायाला दाखविल्या. नाल्यात कचरा चाकला तर किती दंड होईल याचा हिशेब करून दाखविला. याचा फार मोठा परिणाम त्या ठिकाणी झाला असे स्थानिक कार्यकर्ते नंतर सांगत होते.

तरीही हवा तितका निकाल मिळत नव्हता. मग अस्वच्छतेचा परिणाम अधिक प्रभावीपणे लोकांना कळावा म्हणून व रस्त्यांरस्त्यांमधून वैद्यकिय शिबिरे आयोजित करण्यात आली. स्थानिक रहिवाशांनी यात उत्साहाने भाग घेतला. या शिबिरांचे एकत्रित निकाल-विश्लेषण, सर्व सामान्यांना समजेल अशा सोप्या सरळ भाषेत नंतरच्या सभामधून वारंवार मांडले. या वस्त्यांमधील रहिवाश्यांना, सर्वात अधिक विकार श्वसनमार्गाचे होते. थंडी-तापाचे रुग्ण तर

अनेक होते. डोळ्यांचे विकार, स्त्रीरोग, त्वचा रोग यांचा प्रादुर्भाव मोठ्या प्रमाणावर होता. या विकारांचा व अस्वच्छतेचा परस्परसंबंध अगदी स्पष्टपणे दिसून येत होता आणि मग आमच्या कल्पनेच्या पलिकडे, स्थानिक रहिवाश्यांनी वस्तीच्या स्वच्छतेत मोठ्या प्रमाणावर सहभाग घेतला. प्रत्यक्ष वैद्यकीय शिबिरांपेक्षा त्यातून निघालेले निष्कर्ष व नंतरच्या सभामधून केलेली त्यांची मांडणी व प्रचार जास्त परिणामकारक ठरला.

यानंतर विद्यार्थी शिक्षक, स्थानिक मंडळाचे सदस्य यांची प्रशिक्षण शिबिरे भरवली. आगाखान एज्युकेशन सर्विसेस या एनजीओ तर्फे आलेल्या मेरीटा इश्वरन, श्रीलता यांनी तसेच दक्षिण मुंबईच्या शिक्षण निरीक्षिका श्रीम. बसंती रॉय, ए. एल. एम्. चे श्री. भागवत, घनकचरा व्यवस्थापनाचे प्रशासकीय अधिकारी श्री. सुभाष दळवी अशा अनेकांचे मार्गदर्शन प्रशिक्षणार्थींना लाभले. घाटकोपरच्या जोशी लेन चा कायापालट कसा झाला याची माहिती प्रत्यक्ष फिरून व तेथील श्री. मर्चंट व त्याच्या सहकाऱ्यांशी बोलून मिळविली. नुकत्याच एका पहेलच्या कार्यक्रमात श्री. सुधाकर ओखे यांनी काढलेल्या छायाचित्रांचे प्रदर्शन पाहताना ही सर्व मंडळी अंतर्मुख झाली. पोटपाण्याला पैसा हवा म्हणून गटारात काम करणाऱ्या कामगारांची प्रत्यक्ष काम करतानाची काढलेली छायाचित्रे अत्यंत हृदयद्रावक होती. आपल्या दैनंदिन जीवनात आपण निर्माण केलेला कचार निचरताना काही माणसे कशी स्वतःचा बळी देत असतात हे या छायाचित्रांतून स्पष्ट दिसत होते. हे प्रदर्शन पहाणारे, पहेलमध्ये काम करणारे आमचे विद्यार्थी निश्चितच, पेप्सी पिऊन बाटली रस्त्यावर भिरकवायला धजावणार नाहीत.

दिवाळीच्या सुमारास फटाक्यांवर होणारा अवाढव्य खर्च व ते उडवल्यावर होणारा कचार टाळण्याकरिता फटाकेविरोधी मोहिमा हातात घेतल्या. वस्ती व शाळेतील शिक्षक यांनी एकत्रित येऊन स्वातंत्र्यदिनाचा कार्यक्रम साजरा केला. पंतप्रधान सुवर्ण रोजगार योजनेतर्फे स्थानिक महिलांचे बचतगट स्थापन केले वैयक्तिक कर्ज मिळवून लघुउद्योग सुरु करण्यास मदत केली. या सर्व प्रकल्पांचे MMRDA चे महाव्यवस्थापकीय संचालक श्री. अजित वर्टी साहेब यांनी भेट दिली व काही दिवसातच प्रकल्प पुरस्कृत केल्याचे कळविले. त्यामुळे प्रत्येक शाळेवर पडू शकणारा खर्चाचा सर्व भार हलका झाला. हा हा म्हणता वर्ष संपले.

दि. ६ जानेवारी २००२ रोजी ज्ञानदिप विद्यामंदिर कांजूरमार्गच्या मैदानावर पहेल ची सांगता झाली. पाच शाळा व जवाहर बालभवन यांनी घेतलेल्या नेतृत्वाचा कलश स्थानिक रहिवाश्यांच्या हातात सुपुर्द केला. प्रत्येक शाळेच्या ५० विद्यार्थ्यांना या दिवशी सकाळी १०

पहेल पर्यावरण

वाजल्यापासून विविध कार्यक्रमांनी गुंगवून ठेवले होते. चित्रकला स्पर्धा, निबंध स्पर्धा, यांची बक्षिसे या दिवशी वाटण्यात आली. टाटा ग्रुप ऑफ इंडस्ट्रिज चे संचालक श्री. बी. जी. देशमुख, शिक्षण सचिव श्री. जे. एम्. पाटक, महापालिका आयुक्त श्री. करुण श्रीवास्तव, बृहन्मुंबई उत्तरविभागाचे निरिक्षक श्री. व्हि. के. वानखेडे यांच्या हस्ते प्रकल्पात सहभागी झालेल्या शाळेतील शिक्षकांचा, स्थानिक रहिवाशी मंडळांचा सत्कार करण्यात आला.

रात्री ८ वाजता सर्व शिक्षक, विद्यार्थी, जवाहर बालभवनचा कर्मचारी वर्ग घरी दमुन भागून परतला. या प्रकल्पांच्या सर्वच आठवणी काही गोड नव्हत्या. अनेकदा असे वाटायचे की कुठून येथे येऊन पडण्याची आपल्याला बुध्दी झाली. संध्याकाळच्या सभामधून डोक्यावर घोघावणाऱ्या डासांचे थवे हाकलताना, तोंडावर रहिवाश्यांनी बंद केलेले दरवाजे पाहताना प्रकल्पास विरोध करणाऱ्या नागरिकांचे टोमणे, कुत्सित हास्य, आदळआपट सहन करताना असे वाटायचे की, शाळेत काय कमी होते म्हणून ही डोके दुखी अजून पदरात पाडून घेतली. पण काही क्षणाने स्वतःची लाज वाटायची. आपल्याला हे दिवस दिसत आहेत ते पण कोणीतरी काबाडकष्ट केल्यामुळेच त्यांच्या पासंगालाही पुरणार नाही असे हे काम करताना नाकी नऊ येत आहेत. त्यांनी तर त्यांच्या प्राणांची आहुती दिली ती कशाकरिता, कोणाकरिता ? फक्त आपल्यापुरतेच पाहणाऱ्या, स्वतःच्याच सुखदुःखाचा विचार करणारा समाज तर त्यांना खचितच निर्माण करायचा नव्हता. मग निदान आपल्याला जमेल तेवढे, जमेल तसे समाजात काम करणे आपले कर्तव्य आहे हे पटायचे व दुसरा दिवस उत्साहाने उजाडायचा. पहेलच्या दिवसांच्या आठवणी आठवताना मंगेश पाडगांवकरांच्या कवितेतील चार ओळी आठवतात.

पायात काटे रुतून बसतात,
हे अगदी खरं असतं,
आणि फुले उमलून येतात,
हे काय खरं नसतं

काट्यासारखं सलायचं की फुलपाखरासारखं फुलायचं,
तुम्हीच ठरवा -
सांगा कसं जगायचं

Exploring New Horizons in School Leadership
for
Democratic school
'PAHAL PARYAVARAN' EXPERIENCE
Sheila Tiwari

◎ The present scenario of school Education in India

- School Education in India confined to academics.
- Syllabus is Watertight and compartmentalized.
- Education is unable to give the child life experiences.
- Teachers are hesitant to undertake anything beyond academic responsibility.
- There is no dialogue between the school and the surrounding community.

◎ The Literary Campaign:

- Was an attempt made under Government directives to encourage School Community interaction?

Under this Campaign

- Students participated in teaching - learning process.
- Teachers and Students helped in community mobilization on a large scale.
- Community residents interacted actively with school authorities.

◎ Pahal 'Paryavaran' Initiative

- Pahals First Initiative Based on the success of Literacy Campaign in Mumbai 'Pahal'
- ✱ Launched a Community Improvement Programmed in October 2000.
- Involved five schools form Suburban Mumbai.
- The Theme - Environment
- The name 'Pahal Paryavaran' of 'Environment Initiative'
- Financial Support from Mumbai Metropolitan Regional

Development Authority (MMRDA) under its Environment Support Programm.

What is Pahal?

- Pahal is an Educational Initiative.
- It is an informal group consisting of 2 G.O.'s and 3 N.G.O.'s.
- It networks, makes interventions and takes various activities.

☉ Rationale for the Program

It was an Experiment

- To test the viability of the project designed by me, and presented at the CCEMA conference 2000.
- To make community service a part of school Education.
- To test whether the schools were willing to participate in such projects & experiments without Government directive.

☉ Objectives of the Program

Broad Objectives

- To bring schools and Communities together to work on important social issues.
- To involve Schools in Community Mobilization.
- To help schools assume the role of facilitators between Government authorities and community residents.
- To give opportunities to students to develop life skills through practical community work.
- To enable Heads of Schools to decentralize the process of decision-making and diligate authority to the teachers.
- To develop the school as a democratic institution.
- To undertake step to facilitate organization of Community Leaders through the democratic process.
- To facilitate over all Community Development through such activities.

Special Objectives

- To create awareness among Head Masters, Teachers, Students and Community residents about issues related to environment.

Conceptualizing the Project

In a meeting held in October 2000 the 5 Schools took an initiative to participate in the project started by Pahal and decided to

- Select fifty students of 8th Standard for the programs.
- Choose an area in close proximity to their schools.
- Survey the surrounding Community - covering broad topics under Environment.
- Create awareness about the Environment.
- Involve maximum people from the area to participate in the project.
- To implement the program for a year on a pilot basis.
- To seek financial support from MMRDA.

Results of the Survey.

Conveyed that there was general insensitivity regarding the Environment around them. The following common Environmental problems were common in the five adopted communities.

- Lack of proper disposal of garbage.
- Choked drains
- Paucity of public toilets
- Lack of potable drinking water.
- Lack of green cover.

Contents of the Training Program

The training focused on

- Approach to Community work.
- Working in the Community
- Motivating the Community On Environmental Issues.

- Holding a Paryavaran Vividha - a development resource fair with a Mela, Workshops & Seminar.

Implementation of the Project

Programs from December 2000 to April 2001

Community Meetings

- The Local Youth groups and organizations were contacted for organizing the meeting; they also made arrangements for holding the meetings.
- These were held in the evenings in the Community
- They were largely well attended specially by Women.
- Key - persons from the Community, the Teachers and the students spoke about the imminent danger to the Environment.

Emphasis was on -

- Improvement of the social habits of the residents
- Need for change in their attitude from 'Why should I do it' to 'We will do it'

Community was urged

- To take care of their own environment.
- Be Proactive
- People were identified to help the projects and core Committees were formed.
- The information of core committees was a democratic Process Initiation through discussion and deliberation.

Orientation Programs were conducted

- For Community Leaders
- Teachers

Paryavarn Vividha

The mela had stalls & exhibits by

- NGOs - Sulabh International, Advanced Locality Management.
- Gos - Forest Department and Health Department.
- Exhibits of Project work done by the students.

पहेल पर्यावरण

The Workshop was

- Conducted by experts in the field of Environment
- To impart knowledge and skill in the Environmental issues chosen by the Community

The Seminar was

- A formal meeting of the community & schools with the local level Govt. Officials.
- To discuss the implementation of the Program.
- To seek all possible assistance from them.

◎ Programs from May 2001 to December 2001.

In the Community

Meetings with Municipal Officers

- Spraying of the slums with pesticides.
  - Clearing of the garbage in these areas.
  - Organizing the slum adoption Scheme
  - Tree - Plantation
  - Health - Camps
  - Distribution of Garbage Bins.
  - Visits of local Municipal Councilors.
  - Workshop on Self-Employment and Saving Groups.
  - Anti-noise pollution awareness during festivals.
- All the above programs were arranged with the help of Municipal Ward Office.

In The Schools

- Elocution and Essay Competition for Students and Teachers.
- Drawing Competition for the students.
- Inter group Project Competition in the schools.

◎ Paryavaran Vividha II

- It was the concluding Event.
- Featured Cultural Programs and Project Work by Schools.
- Stalls by NGOs to explain ways of solving Environmental issues.
- A photographic exhibition on the plight of conservancy

workers.

- Visits by top Bureaucrats, Local Corporators and Prominent Citizens of the adopted Communities.

Monitoring the Project

- Weekly visits by school Teachers, students and Head Masters to the Community
- Monthly visits by members of Pahal Group.
- Quarterly reporting to MMRDA the sponsoring Agency.
- Conducting mid-term evaluation.
- Re-assessing the project on the basis of mid term evaluation.
- Appointment of local co-coordinators to mobilize the Communities and monitor program at local level.

Impact of the Initiative on

Heads of School's - They

- Felt need for such programs to coordinate between Schools & Community.
- Delegated authority to teachers and thus democratized the school system.
- Respected the decisions of the Teachers.
- Inter-acted with local Community leaders & municipal authorities.
- Made the schools space available for Community programs.

Teachers

- Took initiative in organizing, planning, coordinating and implementing the programs in the schools & the Community
- Generated resources form the Community by mobilizing the residents.
- Arranged interface between the Municipal authorities and the Community residents.
- Motivated and encouraged the students.

Local Representatives

- Were Initially indifferent.
- Felt threatened.
- Became concerned.
- Became accessible.
- Started participating in the programs organized by the Schools.

The Bureaucracy

- Was first apprehensive that awareness would lead to high expectations.
- Subsequently they realized that an aware Community lessened the burden on the administrative machinery.
- Became responsive to the community.
- Visited the programs to encourage the schools.

Conclusion

The whole experiment has raised the question of sustainability, its replication and the expansion of the program and why the issue of the environment was selected. It's therefore suggested

- Community groups and organization should be strengthened and empowered to help them sustain the program.
- The program should be replicated and expanded to include more schools.
- Environment or any other theme, relevant to the community should serve as an entry point for undertaking programs of Community development.
- Such activities should be included in the revised syllabus.

पहेल उपक्रमातील क्षणचित्रे

पहेल टिमची जोशी लेन ला भेट

स्वयंसेवक मार्गदर्शन

स्वयंरोजगार मार्गदर्शन श्री. सोनावणे
एस् वॉर्ड, मुंबई महानगरपालिका

वस्ती सभा

